

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 808.26.:800.22

В. К. МАРОЗ

РОЗНАЧЫТАННІ Ё БАРКУЛАБАЎСКІМ ЗБОРНІКУ І СЛУЦКІМ ЛЕТАПІСЕ

*Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь, Мінск, Беларусь,
e-mail: tak_tav@tut.by*

Для рашэння актуальных задач гісторыі беларускага мовы пашыраецца база пісьменных крыніц за лічбы ўключэння ў аб'ект даследавання новых тэкстаў. У кантэксце нарматворчых працэсаў старажытнага беларускага мовы разглядаюцца факты лінгвістычных адрозненняў у аднародных структурных фрагментах Баркулабовскага зборніка і Слуцкага летапісу. У данай публікацыі абасноўваецца становішча аб тым, што варыянтнасць выступае аб'ектыўным паказателем выработкі устойлівых нарм старажытнага беларускага літаратурна-пісьменнага мовы.

Ключевые слова: беларуская літаратурная мовы старажытнага перыяду, летапісы, морфалагічныя адрознення, нармы літаратурнага мовы, хронікі.

V. K. MAROZ

VARIANT READINGS IN THE BARKULABAUSKY COLLECTION OF TEXTS AND SLUTSKY CHRONICLES

*Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus,
e-mail: tak_tav@tut.by*

Written sources base has widened the history of the Belarusian language by adding such new texts as objects of the study are there. The comparative analysis of two fragments of Barkulabov and Slutski chronicles has been conducted for examination of norms of the ancient Belarusian literary language. Comparative analysis of quantitative and qualitative peculiarities of variant literary norms has been carried out. The conclusion that chronicles accumulate norms of an ancient Belarusian literary language has been made.

Keywords: Belarusian literary language of ancient times, chronicles, morphological variant readings, codes of the literary language.

Прадметным полем навуковай публікацыі выступае сістэма адметных моўных паказчыкаў, выяўленых у тэксце так званага Патрыяршага (Сінадальнага) рукапісу XVII ст., інакш зборніка № 790 [1, с. 203], які атрымаў публікацыю ў 2013 г. [2; 3], і летапісным спісе I беларускага зводу – Слуцкім [4].

У складзе названага зборніка шмат фрагментаў летапіснага характару: у 1-й частцы рукапісу (л. 1–71) «Летапісец о руских великих князех» прадаўжае «Кройніка о великих князех литовских», у склад якой увайшла «Пахвала вялікаму князю Вітаўту» і летапісныя апавяданні пра забойства Жыгімонта Кейстутавіча, голад у Смаленску, смерць караля Уладзіслава; у 2-й частцы (л. 71–137) летапісныя запісы змяшчаюць звесткі пра падзеі ў Еўропе, Вялікім Княстве Літоўскім і на Блізкім Усходзе, з гісторыі Польшчы, Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы; сюды ж часткова ўвайшла «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага», а таксама «Летапісец веры законіе жытця, поганьства і побожыства князей великих руских» – пра палітычную гісторыю Русі ад варагаў да часоў мангола-татарскага нашэсця, апавяданне пра ваенныя канфлікты паміж

Вялікім Княствам Літоўскім і Масквой у першай палове XVI ст., запісы пра асобныя падзеі гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і суседніх краін.

Ёсць у зборніку фрагменты, што па сваёй аснове суадносяцца менавіта з беларускімі крыніцамі. Гэта найперш Баркулабаўскі летапіс (л. 137–174), вядомы як самастойны твор канца XVI – пачатку XVII ст., які адлюстроўвае падзеі ў Баркулабаве і Усходняй Беларусі. Ад беларускіх летапісных зводаў бяруць пачатак таксама «Летописец о русских великих князех» (л. 26–42 зв.) з кароткім выкладам часткі Увараўскага (Слуцкага) і Супрасльскага спісаў, «Кройника о великих князех литовских» (лл. 43–65), адпаведная зместу 2-й і 3-й частак летапісу Красінскага і 1-й і 2-й частак Румянцаўскага летапісу з пашыраным выкладам яго 3-й часткі, «Хроника Вялікага Княства Літоўскага» (л. 83 зв. – 103 зв.), суадносная з адпаведным тэкстам летапісаў Красінскага, Румянцаўскага і Рачынскага. Яны і ўяўляюць цікавасць для даследавання моўных розначытанняў.

У гэтай публікацыі базавым тэзісам выступае падыход да розначытанняў як да своеасаблівага індикатара выпрацоўкі і замацавання ўстойлівых рысаў старажытнай беларускай літаратурнай мовы, а самі летапісы вылучаюцца ў цэнтр помнікаў старажытнага беларускага пісьменства, паколькі беларускае летапісанне XIV–XVI стст. развівалася ва ўмовах актыўнага афармлення літаратурна-пісьмовай формы беларускай мовы і летапісная традыцыя была арыентавана на асноўныя рысы, выпрацаваныя ў межах розных жанраў старажытнага беларускага пісьменства.

Розначытанні Баркулабаўскага зборніка і Слуцкага летапісу паводле тэксту «Летописца о русских великих князех» паказваюць на якасныя змены ў беларускай мове XVI–XVII стст. Так, адлюстраванне рыс жывой беларускай мовы ў іх узаемадзеянні з традыцыйнымі напісаннямі засведчыла пашырэнне на пісьме тых самых асаблівасцей беларускай фанетыкі, што і ў іншых помніках беларускага пісьменства адпаведнага перыяду. Гэта поўнагалоссе (*Хоробрый – Храбрый, Володимер – Владимирь*), сляды акання праз напісанне літары *о* на месцы спрадвечнага *a* (*воряги – варяги*) і якання праз напісанне літары *e* на месцы этымалагічнага *я* (*Ерослав – Ярославь*), зацвярдзенне шыпячых, *p* і *ц* (*Рурик – Рюрикь, Игор (у Игоря) – Игорь (Игоря), хочю – хочю, Брачыслав – Брячислав*), з’явы асіміляцыі (*з братом – со братомь; з мосту – с мосту*), чаргаванне *в/у; у/в* у прыназоўніку (*в Новогороде – у Новегороде, в Полоцку – у Полоцку, у печенеги – в Печенеги, в море – у морѣ*) і інш.

У арфаграфіі Баркулабаўскага зборніка, як і ў іншых беларускіх летапісных творах, захоўваецца марфалагічна-этымалагічны прынцып. Разам з тым, у параўнанні са Слуцкім летапісам, назіраецца паслядоўная замена напісанняў з *ь* і *ѣ* па ўсім тэксце рукапісу, што тыпалагічна можна праілюстраваць на прыкладзе ўласных назоўнікаў: *Борис – Борись, Будислав – Судиславь, Глеб – Глебь, Изеславь – Изяславь, Мстислав – Мьстиславль, С[вя]тослав / у С[вя]тослава – Святъславь / Святъслава, Станислав – Станиславь, Стославь – Святославль* і інш. Тое самае назіраецца і ў перадачы на пісьме адносных назоўнікаў, утвораных ад географічных назваў: *Переяславскія – Переяславская, Черниговскія – Черниговская, Юревскія – Юрьевская, Перемышльскія – Перемышльская, Холмскія – Хольмская, Ростовскія – Ростовская, Смоленскія – Смоленская, Тферскія – Тверская, Резанскія – Резаньская, Суздальскія – Суздальская, Сарскія – Сарьская, Самборскія – Самборская*.

Фактаграфічны рэпертуар летапісных розначытанняў моўнага характару ў вылучаным фрагменце сведчыць, што выпрацоўка літаратурных нормаў адбывалася праз нарматыўную варыянтнасць. Вар’іраванне роўнаўроўневых адпаведнікаў, якія не нясуць функцыянальных і стылістычных адрозненняў, ілюструе агульную тэндэнцыю пераходу ў старажытным беларускім пісьменстве ад літаратурных нормаў агульнаўсходнеславянскага пісьма ў напрамку да жывой беларускай мовы. Баркулабаўскі зборнік не толькі змяшчае ў сваёй аснове сістэмныя нарматыўныя паказчыкі, але і выяўляе стабілізацыю варыянтаў. Так, перфект без звязкі, які ў Баркулабаўскім зборніку ахопліваў мінулае дзеянне як закончанае, так і незакончанае, паказваў на яго зваротнасць, выступаў у формах адзіночнага і множнага ліку, склаў альтэрнатыву формам аорыста, ужываным у Слуцкім летапісе: «В лето 6527 [1019] *прийшол* С[вя]тополкъ на Раяслава [!] с печенеги. И Ярослав *собрал* многое множество вои и *пошол* против их...» – «Лето 6527 [1019]. *Прииде* Святополк с печенеги на Ярослава, и Ярослав *собра* вои множество, *поиде* противу сему...» і інш. Прыклады розначытанняў тыпу *дал – дасть/вдасть* («Тое ж осени *дал* Ерослав

сестру свою за Казимера, а Казимер опят[ь] дал сестру свою за Зеслава» – «То же осени даст Ярослав сестру свою за Казимира, и ходи Ярослав на мозавшаны. Сеи же Казимир вдасть сестру свою за Изяслава, сына Ярославля») паказваюць на замену перфектам позняга аорыста, ускладненага канчаткам *-ть*. Нягледзячы на пашырэнне ў беларускіх летапісах падобных формаў дзеяслова будучага часу на *-ть* для пазначэння ўжо рэалізаванага да моманту гутаркі дзеяння, у разгледжаным фрагменце Слуцкага летапісу такія дзеясловы яшчэ захоўваюць значэнне аорыста.

Марфалагічныя розначытання паказваюць на паслядоўнае пазбаўленне ў Баркулабаўскім зборніку ад архаічных формаў дзеяслова, захаваных па ўсім тэксце Слуцкага летапісу: *была – бѣ, ведели – видеша, побегъ – бежа, вделал – созда, побег – побежа, побил – победы, помагали – помогаюци, посадил – посади, послав – посла, потопил – потопи, почал – нача, почали – начаша, пошли – идоша, пошол – поиде, пошол – поидоша, пошол – прииде, прибыгли – прибегоста, приишол – прииде, собрал – собра, спал (з мосту) – спаде (с мосту), стал – сташа, убоелсе – убоися, услышал – слышавъ, ушол – внииде, ходил – ходи, угонил – постиже* і інш.

Моўныя розначытання, выяўленыя ў аднатыпных частках тэксту, даюць магчымасць усвядоміць механізм станаўлення літаратурных нормаў з улікам прыёмаў рэдактарскай апрацоўкі тэксту: «*Была ж у Ярополка жена грекиня. А была прейже того черницею. И С[вя]тославъ ростригши и даст за Ярополка красоты деле лица ея. Слышал же то Володимер в Новгороде, што Ярополкъ убил Ол[е]га и убоелсе, побегъ за море. Ярополкъ подники [!] свои посадил в Новгороде» – «У Ярополка жена грекини бѣ, и бе была преже того черницею, отець бо его Святославль дастъ ю за Ярополка, красоты для лица ея. Слышав же се Владимиръ у Новгороде, яко Ярополкъ убил есть Олга и убоися вся, бежа за море, а Ярополкъ посадники свои посади в Новгородѣ». Невядомы аўтар Баркулабаўскага зборніка, замяняючы ўстарэлыя формы дзеяслова перфектам (*была – бѣ, слышал – слышав, убил – убил есть, убоелсе – убоися, побегъ – бежа, посадил – посади*), рабіў замену таксама марфалагічных формаў іменных часцін мовы (грекиня – грекини, С[вя]тославъ – Святославль, Новгород – Новгород, *то – се*), службовых часцін мовы – злучнікаў (*што – яко*) і прыназоўнікаў (*деле – для, в – у*) і інш.*

Увядзенне асобных марфалагічных варыянтаў цягнула за сабой адпаведныя змены і структуры сказаў: «Первыи князь, Рюрикъ, *приишедь* из Немець и *роди* князя Игоря, а Игорь *роди* Святъслава, и Святъславъ *роди* Володимира, *иже крести* Рускую землю». – «Напервей *родился* у князя Рурика с[ы]нь Игор, а у Игоря С[вя]тослав, у С[вя]тослава Володимер Великий, который *окрестил* Руску землю». Замена аорыста *роди, крести* на перфект *родился, окрестил* выклікала пераарыентацыю ўтваральніка дзеяння: у Слуцкім летапісе дзейнікам выступае назоўнік *Рюрикъ*, а ў Баркулабаўскім зборніку – *с[ы]нь Игор*; адпаведна парадкавы лічэбнік *первыи* заменены на прыслоўе *напервей*, і як адлюстраванне змененай нормы ўжыты займеннік *который* замест архаічнага *иже*.

З моўнымі паказчыкамі, якія ў старажытным беларускім пісьменстве набылі нарматыўны характар на ўзроўні лексікі і граматыкі, суадносіцца і варыянтнае адлюстраванне слоў-кампанентаў у летапіснай фразеалогіі: *напал* страх – *нападе* страх; *была* (Ярополку) *битва* – *бысть* (ему) *брань*; *изве* живот свой *злый* – *испроверже* животь свои *окаянныи* і інш.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што «Летописец о русских великих князех» з’яўляецца беларускай інтэрпрэтацый помніка старажытнарускай літаратуры канца XIV – пачатку XV ст. «Задоншчына», ён шмат у якіх аспектах увабраў у сябе асноўныя функцыянальна значныя рысы беларускай літаратурнай мовы старажытнага перыяду. На фанетычным узроўні ў правапісе назіралася спалучэнне двух прынцыпаў – этымалагічна-марфалагічнага і фанетычнага ў адлюстраванні няпоўнагалосных і поўнагалосных формаў, пераходу *л–ў*, зацвярдзення шыпячых, *ц* і *р* і інш. У зону моцнага вар’іравання патраплялі граматычныя формы назоўнікаў, прыналежныя прыметнікі (с[ы]нь *Изяславов* – сын *Изяславль*, *посадник Ярополков* – *посадник Ярополчий*), якасныя прыметнікі і прыслоўі найвышэйшай ступені параўнання з прыстаўкай *най-/на-* і суфіксам *-ш-*, поўныя формы займеннікаў (*мне, тебе, собе*), дзеепрыметнікі з асновай на зычны без канцавога *-л* у складзе перфекта, дзеепрыслоўі з суфіксамі *-учи/-ючи, -ачи/-ячи* і інш. Разгледжаны матэрыял паказвае, што варыянтнасці ў большай ступені падлягалі дзеяслоўныя формы. Гэта тлумачыцца

іх роляй у сістэме вербальных сродкаў летапісаў, а таксама большым семантычным аб'ёмам, у параўнанні з іншымі часцінамі мовы. Асноўная вага сярод іх надаецца перфекту, які ў старажытнай беларускай літаратурна-пісьмовай мове XV–XVI стст. выступаў у якасці асноўнай формы прошлага часу, замяняючы аорыст, імперфект, плюсквамперфект, што яшчэ па традыцыі выкарыстоўваліся ў мове свецкай і рэлігійнай літаратуры.

Аналіз розначытанняў Баркулабаўскага зборніка і Слуцкага летапісу выяўляе наддыялектны характар беларускай пісьмова-літаратурнай мовы старажытнага перыяду.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Указатель для обозрения Московской Патриаршей (ныне Синоальная) библиотеки, составленный архимандритом Саввой. – М., 1858.
2. Баркалабаўскі летапіс: факсімільнае выданне. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2013. – 352 с.
3. Баркалабаўскі летапіс / рэд. савет: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]; апрацоўка і ўзнаўленне тэксту: І. У. Будзько [і інш.]; аўтар уступ. арт. А. А. Суша; Выд-ва «Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі», Нац. б-ка Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і літаратуры Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2013. – 616 с.
4. Слуцкі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М., 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 68–84.

Паступіў у рэдакцыю 14.04.2015